

Άπειρο και δικαιοσύνη στη φυσική φιλοσοφία του Αναξίμανδρου

Infinity and rightness in the cosmology of Anaximander (610 BC - 547 BC)

Κωνσταντίνα Γογγάκη

Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του Παν/μίου Αθηνών
kgogaki@phed.uoa.gr

Abstract

The content of the natural philosophy proposed by the Ionian philosophers Thales, Anaximander and Anaximenes, in the 6th century BC., includes the explanation of the principle, composition and function of the world. However, this question, for the first time in the history of human contemplation, is not answered according to previous magical, theocratic and metaphysical perceptions, but on the basis that the world is the result of matter, material mass (W.K.C Guthrie, 2000). The adoption of a new worldview and to a certain extent, the transition from myth to speech is carried out by the three Milesians and is considered revolutionary for the cosmological and scientific facts of the time (G.S. Kirk - J.E. Raven - M. Schofield, 1988; K. Popper, 1980; K.R. Popper, 2002). First, Thales assumes that the one and only element in which the material world can be reduced is water. Anaximander then explains the beginning of the world starting from the *infinity* (*apeiron*). The infinity, according to Anaximander, is indeterminate, it is unborn and indestructible and eternally moves. According to Aristotle (*Phys. A 4, 187 a 20*) infinity is defined as a kind of composite body or mixture, from which due to its eternal movement (Simplicius, *Phys. 24, 21*), the opposite elements are ejected or detached (*:ekkrinesthai*). With the description of the process of permanent separation and the birth of natural elements, Anaximander attempts the mechanical interpretation of the movement of the stars, thus he can be considered as the first Greek to formulate the theory of the genesis of the planetary system (J. Kordatos, 1972 5th). The explanation of the world starting from the infinite is the principle of preservation of matter (A.L. Lavoisier) and as it was ascertained in the 20th century of “energy” (E.S. Stamatis, 1966), or better, according to Xenophon Moussas, the “mass-energy”, which means the matter and energy together.

Anaximander proposes infinity as the primordial essence of the world or as an original cosmological matter, while describing the original form of the earth and the animate who are on the earth, accepting the automatic genesis (P. Seligman, 1962; R.C. Solomon - K.M. Higgins, 1996; Zeller-Nestle, 1980; Hans-Georg Gadamer, 1996); All elements in nature contradict each other, all being finite in space and time. The interpretations concerning the only surviving extract of Anaximander about the infinite and the *trial of the beings*, overcome its secular meaning, giving to it, in particular, Fr. Nietzsche (2013), the meaning of universal justice (Simplicius, *Phys.* 24, 18, Diels, Doxar. 476; Fr. Nietzsche, 1956 III, G. Legrand, 1970; Th. Veikos, 1991; D. Liantinis, 1984; K. Gongaki, 2018). In his new model of cosmogenic change, Anaximander relates the ongoing controversy and the exchange of opposing substances with the law and the injustice that exists in human society (K. Popper, 1998 2nd, B. Magee, 2000, D.W. Graham, 2006). Universal restoration is certain. Maybe not at some predetermined time, but when the (necessary) completion of time comes. Sooner or later, justice is given to the world and injustice is punished.

Keywords: infinity, universal justice, cosmogenic struggle, injustice, punishment, world, natural philosophy

Περίληψη

Περιεχόμενο της φυσικής φιλοσοφίας που εισηγούνται οι Ίωνες φιλόσοφοι Θαλής, Αναξίμανδρος και Αναξίμανδρος κατά τον 6ο αιώνα π.Χ., είναι η εξήγηση της αρχής, της σύστασης και της λειτουργίας του κόσμου. Το ερώτημα, όμως, αυτό, για πρώτη φορά στην ιστορία του ανθρώπινου στοχασμού, δεν απαντάται με βάση τις προηγούμενες μαγικές, θεοκρατικές και μεταφυσικές αντιλήψεις, αλλά με βάση τη θεώρηση ότι ο κόσμος είναι αποτέλεσμα της ύλης, της υλικής μάζας (Guthrie, 2000). Η υιοθέτηση μιας νέας κοσμοαντίληψης και η, σ' έναν βαθμό, μετάβαση από τον *μύθο* στον *λόγο* πραγματοποιείται από τους τρεις Μιλήσιους και θεωρείται επαναστατική για τα κοσμολογικά και επιστημονικά δεδομένα της εποχής (Kirk - Raven - Schofield, 1988; Πόππερ, 1980; Popper, 2002).

Πρώτος ο Θαλής, υποθέτει ότι το ένα και μοναδικό στοιχείο στο οποίο μπορεί να αναχθεί ο υλικός κόσμος είναι το νερό (*ύδωρ*). Ο Αναξίμανδρος

στη συνέχεια εξηγεί την αρχή του κόσμου εκκινώντας από το *ἄπειρον*. Το *ἄπειρον*, κατά τον Αναξίμανδρο, είναι απροσδιόριστο, είναι αγέννητο και άφθαρτο, και αιώνια κινείται. Κατά τον Αριστοτέλη (*Φυσ. Α 4*, 187 a 20) το άπειρο ορίζεται σαν ένα είδος σύνθετου σώματος ή ενός μείγματος, από το οποίο εξαιτίας της αιώνιας κίνησής του (Σιμπλίκιος, *εις Φυσ. 24*, 21) εκπηγάζουν ή αποσπώνται (*:εκκρίνεσθαι*) τα αντίθετα στοιχεία. Με την περιγραφή της διαδικασίας του διαρκούς αποχωρισμού και της γέννησης των φυσικών στοιχείων ο Αναξίμανδρος επιχειρεί την μηχανική ερμηνεία της κίνησης των άστρων, μπορώντας έτσι να θεωρηθεί ως ο πρώτος Έλληνας που διατύπωσε την θεωρία της γένεσης του πλανητικού συστήματος (Κορδάτος, 1972 5η). Η εξήγηση του κόσμου εκκινώντας από το *ἄπειρον* αποτελεί την αρχή διατήρησης της ύλης (A.L. Lavoisier) και, όπως διαπιστώθηκε στον 20ό αιώνα, της ενέργειας (Σταμάτης, 1966), ή, καλύτερα, κατά τον Ξενοφώντα Μουσαί, της «υλοενέργειας», δηλαδή ύλης και ενέργειας μαζί.

Ο Αναξίμανδρος προτείνει το άπειρο ως πρωταρχική ουσία του κόσμου ή ως αρχική κοσμολογική ύλη, ενώ παράλληλα περιγράφει την αρχική μορφή της γης και των εμψύχων που είναι πάνω στην γη, παραδεχόμενος την αυτόματη γένεση (Seligman, 1962; Solomon - Higgins, 1996, Τσέλλερ - Νέστλε, 1980; *Gadamer*, 1996); Όλα τα στοιχεία στην φύση είναι αντιμαχόμενα μεταξύ τους, πεπερασμένα στον χώρο και τον χρόνο. Οι ερμηνείες που αφορούν στο μοναδικό σωζόμενο απόσπασμα του Αναξίμανδρου, περί του απείρου και περί της *δίκης* των όντων, ξεπερνούν το κοσμικό του νόημα, αποδίδοντάς του, *ιδίως* ο Nietzsche (Νίτσε, 2013), το νόημα της συμπαντικής δικαιοσύνης (Σιμπλίκιος, *Φυσ. 24*, 18, Diels, *Δοξογρ.* 476, Nietzsche, 1956 III, *Legrand*, 1970, Βέϊκος, 1991, Λιαντίνης, 1984, Γογγάκη, 2018). Στο νέο μοντέλο κοσμογονικής αλλαγής που εισάγει ο Αναξίμανδρος συσχετίζει την συνεχή διαμάχη και την εναλλαγή των αντίθετων ουσιών με το δίκαιο και την αδικία που υπάρχει στην ανθρώπινη κοινωνία (Porper, 1998 2nd, Magee, 2000, Graham, 2006). Η συμπαντική επανόρθωση είναι βεβαία. Ίσως όχι σε κάποια προκαθορισμένη στιγμή, αλλά όταν έρθει το (αναγκαίο) πλήρωμα του χρόνου. Αναπόφευκτα, επομένως, αργά ή γρήγορα, αποδίδεται δικαιοσύνη στον κόσμο και η αδικία τιμωρείται.

Λέξεις κλειδιά: άπειρο, συμπαντική δικαιοσύνη, κοσμικός αγώνας, αδικία, τιμωρία, κόσμος, φυσική φιλοσοφία

Εισαγωγή στη φυσική φιλοσοφία

Η προσωκρατική φιλοσοφία, από την αρχή του βου έως τα μέσα περίπου του 5ου π.Χ. αιώνα, είναι στο κυριότερο μέρος της φιλοσοφία του φυσικού κόσμου, καθώς ειδικεύεται κυρίως στην πλάση που περιβάλλει τον άνθρωπο.¹ Περιεχόμενό της είναι η εξήγηση της αρχής, της σύστασης και της λειτουργίας του κόσμου (Graham, 2006). Από το κύριο θέμα που εξετάζει ονομάζεται, δικαίως, φυσική φιλοσοφία ή φιλοσοφία της φύσης, ενώ από τον τόπο καταγωγής της ονομάζεται και ιωνική φιλοσοφία. Το χαρακτηριστικό της είναι ότι ακόμη δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στη θεωρία (*speculation*) και στην εμπειρική έρευνα.

Στο ερώτημα σχετικά με την αρχική ουσία των όντων, οι τρεις Ίωνες από την Μίλητο, Θαλής, Αναξίμανδρος και Αναξίμενης, δίνουν διαφορετική απάντηση, συμφωνώντας πάντως πως ο κόσμος αποτελείται από μια βασική ουσία. Από την εκδοχή αυτή προβάλλει ως συνέπεια το πρόβλημα της αλλαγής, και μαζί της γένεσης και της φθοράς, της ηρεμίας και της κίνησης.² Το ερώτημα για την αρχή των όντων, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης, δεν απαντάται με βάση τις προηγούμενες μαγικές, θεοκρατικές και μεταφυσικές αντιλήψεις, αλλά με βάση το θεώρημα ότι ο κόσμος είναι αποτέλεσμα της ύλης, της υλικής μάζας.³ Για τον λόγο αυτό οι ιδιαίτεροι αυτοί στοχαστές ονομάστηκαν και υλιστές φιλόσοφοι.

Η μετάβαση σ' έναν νέο τρόπο σκέψης που προσεγγίζει την φιλοσοφία οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην υπέρβαση της κοσμοαντίληψης που ήταν μέχρι τότε συνυφασμένη με τον κόσμο των θεών και των μύθων, και η οποία εξηγούσε τη μορφή και την εξέλιξη του σύμπαντος κυρίως με μυθολογικούς όρους.⁴ Η υιοθέτηση μιας άλλης κοσμοαντίληψης, πιο άμεσης, λιγότερο συμβολικής και λιγότερο ανθρωπομορφικής, προκάλεσε μεγάλες ανατροπές (West, 1971; Furley, 1987; Dicks, 1970). Η μετάβαση από το μύθο στο λόγο που πραγματοποιήθηκε από τους Ίωνες φιλοσόφους, θεωρήθηκε επαναστατική για τα δεδομένα της εποχής, της κοσμολογίας και γενικά της επιστήμης.⁵

¹ Ε. Τσέλλερ - Β. Νέστλε (1980), 25.

² Ο.π. 29. Πβ. C.H. Kahn, (1970), 99-116.

³ W.K.C. Guthrie, (1988), 31-48.

⁴ D.R. Dicks, (1966), 26-40.

⁵ Τσέλλερ - Νέστλε, 37, Κ. Popper, (1998), 186. Πβ. G.St. Kirk - J.E. Raven - M.

Η «αμυθολόγητη κοσμοερμηνεία» της κοσμολογικής περιόδου αποτελεί την καινούρια αντίληψη του κόσμου και της ζωής.⁶ Για τους Ίωνες «φυσικούς» ή «φυσιολόγους» όπως τους ονομάζει ο Αριστοτέλης,⁷ η κίνηση και η ζωή αποτελούν ιδιότητες της ύλης. Οι σοφοί της δημοκρατικής Ιωνίας διαλύουν έτσι τις καταχνιές του μύθου, τις κληρονομημένες από τα χρόνια της αριστοκρατίας, και με τη νατουραλιστική αντίληψη του κόσμου διαφωτίζουν τον λαό, ώστε να αναλάβει ο ίδιος την τύχη του. Με αυτούς προέβαλε για πρώτη φορά η απαίτηση να εξηγηθεί ο κόσμος και να κανονιστεί η ζωή με ορθολογικό τρόπο. Η ρασιοναλιστική μηχανιστική κοσμοαντίληψη, η ιωνική φυσική, προέβαλε σαν εξάρτημα της δημοκρατίας, επισημαίνει ο Χαράλαμπος Θεοδωρίδης.⁸

Οι τρεις Μιλήσιοι, από την ποικιλότητα των προηγούμενων δοξασιών, κατευθύνουν την ερμηνεία τους στην ενότητα, υποστηρίζοντας ότι ο κόσμος προήλθε από μία γενετική αρχή, και ότι σ' αυτή την αρχή καταλήγουν τα πράγματα του κόσμου όταν ολοκληρώσουν την εξέλιξη και την ανάπτυξη τους (Classen, 1986).⁹ Πρώτος ο Θαλής (624-546 π.Χ.) υποθέτει ότι το ένα και μοναδικό στοιχείο στο οποίο μπορεί να αναχθεί ο υλικός κόσμος είναι το νερό (*ύδωρ*). Στη συνέχεια, ο Αναξίμανδρος (610 π.Χ. - 547/545 π.Χ.) εξηγεί την αρχή του κόσμου εκκινώντας από το *ἄπειρον*, ενώ ο Αναξίμενης (585 π.Χ. - 528 π.Χ.) υποστηρίζει ότι η αρχική ουσία του κόσμου είναι ο αέρας (*αήρ*). Την ύλη, δηλαδή, τη φανταζόταν ζωντανή και έμψυχη, μια αντίληψη που ξαναέρχεται, την οποία ονόμασαν επιτυχώς *υλοζωισμό*, *υλοψυχισμό* ή *πανψυχισμό*. Μπορεί να φαίνεται απλή αυτή η πρώτη αρχή μιας φυσιογνωστικής θεωρίας, υπήρξε ωστόσο η αφετηρία μιας ολόκληρης αντίληψης, καθώς προέβαλε με τον τρόπο αυτό την μεγάλη ιδέα της ενότητας του κόσμου.¹⁰

Schofield, (1988), 85, 111, K.R. Popper, (2002), 10 κ.εξ.

⁶ Χ. Θεοδωρίδη, (1955), 27.

⁷ Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Γ 4, 203 b 7, Πβ. Kirk - Raven - Schofield, 111, 124, 463 σημ. 81.

⁸ Θεοδωρίδη, 28.

⁹ Πβ. Α. Μάνου, (2001), 27-28.

¹⁰ Τσέλλερ - Νέστλε, 33.

Το ἄπειρον του Αναξίμανδρου

Τι είναι όμως αυτό το ἄπειρον του Αναξίμανδρου και ποια σχέση υπάρχει μεταξύ απείρου και γης; Το αρχαίο επίθετο «ἄπειρος» ετυμολογικά προέρχεται από το στερητικό α- και το ουσιαστικό *πέρας*, που σημαίνει αυτός που δεν έχει τέλος, ο απέραντος, ενώ το «ἄπειρος» που προέρχεται από το στερητικό α- και το ουσιαστικό *πέιρα*, σημαίνει αυτός που δεν έχει πείρα, εμπειρία. Κατά την πρώτη ετυμολογία το ἄπειρο χαρακτηρίζεται από απουσία αρχής και τέλους στον χρόνο, και είναι απεριόριστο στο χώρο. Φιλοσοφικά το ἄπειρο είναι η χωρίς χωρικά και χρονικά όρια πρώτη αρχή των όντων. Το αντίθετο αυτού είναι το πεπερασμένο.

Στον Αναξίμανδρο το ἄπειρον είναι αθάνατο και ανώλεθρο, αχανές (Seligman, 1962).¹¹ Από αυτό γεννιούνται και σε αυτό επιστρέφουν αλληλοδιαδόχως ἄπειροι κόσμοι. Αποτελεί, συνεπώς, την μήτρα όλων. Κατά τον Θεόφραστο¹² αλλά και τον Αριστοτέλη,¹³ το ἄπειρο ο Αναξίμανδρος είτε το ξεχώριζε ρητά απ' όλα τα στοιχεία (ὕδωρ, πυρ, αἴρ, γῆ) είτε με αυτό ήθελε να δηλώσει μόνο την ὕλη που δεν έχει ακόμη κανένα από τα διακριτικά γνωρίσματα του επί μέρους στοιχείου. Έτσι το ἄπειρό του, που το είχε φανταστεί απεριόριστο χωρικά, γινόταν κάτι αόριστο επίσης και στην ποιότητά του. Κατά τον Αριστοτέλη η αρχική αυτή ὕλη έπρεπε να είναι απεριόριστη, ατέλειωτη, ακαθόριστη, γιατί διαφορετικά θα σωνόταν δίνοντας τη γένεση στα όντα.¹⁴

Ὡς πρώτη ὕλη το ἄπειρο είναι αγέννητο και ἀφθαρτο, ενώ και η κίνησή του είναι αιώνια. Συνέπεια της κίνησης αυτής είναι ο χωρισμός, (που εκφράζεται με το ρήμα *εκκρίνεσθαι*) ορισμένων στοιχείων. Από το ἄπειρο προήλθαν το θερμό και το ψυχρό, που διαχωρίστηκαν σ' έναν εξωτερικό πύρινο θόλο. Από τα δύο στοιχεία, το ζεστό και το κρύο που διαχωρίστηκαν πρώτα, γεννήθηκε το υγρό, και απ' αυτό ξεχώρισαν το χῶμα, ο αέρας, και ο κύκλος της φωτιάς που τα περιέβαλε σαν σφαιρικός φλοιός (Kahn, 1960). Οι Τσέλλερ-Νέστλε περιγράφουν συγκεκριμένα: «Αφού ο κύκλος της φωτιάς έσκασε, σχηματίστηκαν σωματίδια μικρά, γεμάτα φωτιά κι εφοδιασμένα με στόμια, που σπρωγμένα από ρεύματα του αέρα, στριφο-

¹¹ Πβ. Ch.H. Kahn, (1958), 19-29.

¹² Σιμπλίκιου, *Φυσ.* 27, 17 κκ. 154, 14 κκ. Diels, *Δοξογρ.* 479.

¹³ Αριστοτ. *Φυσ.* I 4 187 a 20, III 5 204 b 22 κκ.

¹⁴ Αριστοτ. *Φυσ.* III 4. 203 b 18. 8. 208 a 8.

γυρίζουν γύρω στη γη με κλίση προς τα πλάγια. Η φωτιά, που κατά το στριφογύρισμά τους ξεπετιέται από τα στόμιά τους και η οποία γίνεται καινούργια αδιάκοπα από τις αναθυμιάσεις της γης, παρουσιάζει το φαινόμενο των άστρων που κινούνται στον ουρανό». Ο Αναξίμανδρος επιχειρεί την πρώτη γνωστή μηχανική ερμηνεία της κανονικής κίνησης των άστρων κατά τον τρόπο της μεταγενέστερης θεωρίας των σφαιρών.¹⁵

Για τη γη, την οποία φανταζόταν σαν κύλινδρο, σχημάτισε πρώτος την τολμηρή ιδέα πως δεν επιπλέει στο νερό, όπως υποστήριζε ο Θαλής, αλλά αιωρείται ελεύθερη ή μετέωρη στη μέση του Σύμπαντος, επειδή με την ίση της απόσταση από τα όρια του κόσμου, που τον φαντάζεται σαν σφαίρα, μένει ακίνητη. Με την άποψή του αυτή, ότι η γη βρίσκεται μετέωρη στο κέντρο του Σύμπαντος, χωρίς να κρατιέται ή να ακουμπά πουθενά, πρωτοδιατύπωσε τη θεωρία για την ελεύθερη αιώρηση της γης μέσα στο διάστημα.¹⁶ Σε υγρή κατάσταση στην αρχή, όσο στέγνωσε με τον καιρό έκανε να γεννηθούν τα έμψυχα. Οι άνθρωποι, κλεισμένοι πρώτα σε «φλοιούς» όπως τα ψάρια, ζούσαν στο νερό, που το άφησαν όταν μεγάλωσαν αρκετά και μπορούσαν ν' αντεπεξέλθουν στις ανάγκες της στεριάς. Ο Αναξίμανδρος, κατά μια μαρτυρία που η αρχή της φθάνει στον Θεόφραστο, σύμφωνος με τις προϋποθέσεις της κοσμογονίας του, δεχόταν περιοδική δημιουργία και καταστροφή του κόσμου, και ως συνέπεια αυτού μιαν άναρχη και χωρίς τέλος διαδοχή κόσμων. Επίσης, δίδαξε πως υπάρχουν αναρίθμητα κοσμικά συστήματα το ένα δίπλα στο άλλο στον ατέλειωτο χώρο.¹⁷

Ο συσχετισμός του απείρου με την δίκην

Ο πρώτος φιλοσοφικός συγγραφέας, όπως χαρακτηρίστηκε,¹⁸ στο σύγγραμμά του το οποίο χάθηκε πολύ νωρίς, συσχετίζει το *ἄπειρον* με τη *δίκην* των όντων.¹⁹ Τα όντα στο απόσπασμα αυτό απολογούνται, δίνουν λόγο και ικανοποίηση για το άδικο που έκαναν το ένα στο άλλο με τη σειρά του χρόνου. Η αναφορά στην *δίκην* (δίκαιο) και την *τίσιν* (τιμωρία) για την *αδικίαν*, έχει δεχθεί πολλές ερμηνείες, από τον Schopenhauer, τον Nietzsche,

¹⁵ Βλ. Τσέλλερ - Νέστλε, 34-35.

¹⁶ Βλ. Γ. Κορδάτου, (1972), 76.

¹⁷ Βλ. Τσέλλερ - Νέστλε, 35. Ε. Λο Σάρντο, (2012), 91-92. Για τη γέννηση των πρώτων ζώων βλ. Αέτιου, V 19,4 (Diels, *Προσωκρ.* (4) I 2,30).

¹⁸ Τσέλλερ - Νέστλε, 34.

¹⁹ Σιμπλικίου, *Φυσ.* 24, 18, Diels, *Δοξογρ.* 476. Βλ. Κ. Γογγάκη, (2018), 51-58.

τον Τσέλλερ, τον Kirk, κ.ά.²⁰ Ορισμένοι βλέπουν σ' αυτήν μια μεταφορά της ορφικής διδασκαλίας για την αμαρτωλή ύπαρξη του ανθρώπου σε ολόκληρο το σύμπαν. Άλλοι υποστηρίζουν πως εικονίζεται μια δίκη, που την κάνουν τα όντα εμπρός στο βήμα του Χρόνου, επειδή διαφιλονικεί το ένα στο άλλο το δικαίωμα της ζωής (Nitzsche, 1956 III; Legrand, 1970).

Κατά άλλους, λέγοντας άπειρο ο Αναξιμανδρος εννοούσε την ύλη, που δεν είχε όμως άμεση σχέση με τον αέρα, το νερό και με τα άλλα στοιχεία, την άμορφη δηλαδή ύλη από την οποία σχηματίστηκαν όλα τ' άλλα και γενικά ο κόσμος. Το *ἄπειρον* αυτό δεν φθείρεται, δεν πρόκειται να χαθεί, δεν τελειώνει. Γίνονται βέβαια και θα γίνονται αλλαγές, χαλάσματα, συγκρούσεις των στοιχείων μέσα στη φύση, αλλά τίποτε δεν χάνεται. Ό,τι χάνεται σήμερα θα ξαναγίνει αύριο. Το άπειρο δεν υφίσταται φθορά.²¹ Μέσα στο άπειρο, πάλι, υπάρχουν αντιθετικά στοιχεία, το αραιό και το πυκνό, το ψυχρό και το ζεστό, το υγρό και το στερεό. Γι' αυτό παραδέχονταν πως ο υλικός κόσμος δημιουργήθηκε μέσα από την έκκριση, που είναι η αρχή της κίνησης των διαφόρων ποιοτήτων του αρχικού απείρου.²² Η έκκριση αυτή, ο χωρισμός των διαφόρων ποιοτήτων από τη μητρική ύλη (: το άπειρο) αποτελεί αδικήμα και αμαρτία που επανορθώνεται με την επιστροφή των εκκριθέντων στο αρχικό άπειρο. Με τη φθορά και το θάνατο ξανάρχεται η αρχέτυπη ύλη στον εαυτό της.²³

Τα βασικά στοιχεία που παίρνουν μέρος στον κοσμικό αγώνα βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους, ανταλλάσσοντας αδικίες και τιμωρίες. Παρότι, όμως, υπάρχει διαμάχη, κυριαρχεί η δικαιοσύνη ανάμεσά τους. Κι ενώ τα στοιχεία, προερχόμενα από το άπειρο, γεννιούνται και πεθαίνουν, το ίδιο το άπειρο παραμένει σταθερό (Graham, 2006).²⁴ Τα πάντα, συνεπώς, μέσα στο διάστημα είναι για τον Αναξιμανδρο σε διαρκή κίνηση και μεταμόρφωση, εκτός από το *άπειρον* που παρέμενε αμετάβλητο και ακίνητο. Για το λόγο αυτό δεν μοιάζει τόσο με τους σύγχρονούς του, όσο με πρόδρομο της μοντέρνας εποχής.²⁵

²⁰ Βλ. ερμηνείες για τη *δίκην* και την *αδικίαν*: Fr. Nitzsche, (1956), III 365 κ.εξ., Τσέλλερ-Νέστλε, 34, Kirk - Raven - Schofield, 110 κ.εξ. Πβ. Legrand, 50, Γκάνταμερ, (2005), 178-179, Γογγάκη, 51-58.

²¹ Κορδάτου, 73.

²² Αριστ. *Φυσ. Γ*, 203b και A, 187a, 30.

²³ Κορδάτου, 73-74.

²⁴ Πβ. Βέϊκου, (1991), 27-28, Kirk - Raven - Schofield, 126-131.

²⁵ Βλ. J.H.M.M. Loenen, (1954), 215-232, πβ. Ε. Λο Σάρντο, 92.

Η αιώνια ανακύκλωση

Με την περιγραφή της διαδικασίας του διαρκούς αποχωρισμού και της γέννησης των φυσικών στοιχείων ο Αναξίμανδρος επιχειρεί την μηχανική ερμηνεία της κίνησης των άστρων, μπορώντας έτσι να θεωρηθεί ως ο πρώτος Έλληνας που διατύπωσε την θεωρία της γένεσης του πλανητικού συστήματος.²⁶ Η εξήγηση του κόσμου, εκκινώντας από το *ἄπειρον*, αποτελεί την αρχή διατήρησης της ύλης (A.L. Lavoisier) και, όπως διαπιστώθηκε στον 20ό αιώνα, της «ενέργειας»,²⁷ ή, καλύτερα, κατά τον Ξενοφώντα Μουσαί, της «υλοενέργειας», δηλαδή ύλης και ενέργειας μαζί.

Ο Αναξίμανδρος αποκαλεί, επομένως, *ἄπειρον* εκείνο το οποίο η σύγχρονη φυσική ονομάζει ενέργεια ή υλοενέργεια, ενώ αναγνωρίζει σε αυτό την πρωταρχική ύλη του κόσμου, αλλά και την ίδια την αιτία της κοσμικής τάξης. Κατά τον Πλούταρχο και άλλους συγγραφείς το άπειρο του Αναξίμανδρου πρέπει να θεωρηθεί ως μείγμα, το οποίο εμπεριέχει όλα τα υλικά σώματα. Υπάρχει στον κόσμο *ανακύκλωση*²⁸ κατά ορισμένους χρόνους της γένεσης και της φθοράς από κάποια αρχική άφθαρτη ουσία, η οποία χάρη στην κίνηση μετασχηματίζεται στα διάφορα πράγματα. Κατά τον Αναξίμανδρο η φθορά των πραγμάτων είναι απλός μετασχηματισμός αυτών χωρίς την απώλεια της αρχικής ουσίας.²⁹

Ο Αναξίμανδρος, εμπνεόμενος από την ανθρώπινη κοινωνία, επεξεργάζεται την διαρκή εναλλαγή των αντιθέτων με τρόπο μεταφορικό, που έχει σχέση με το δίκαιο. Στο απόσπασμά του αναφέρει ότι «εκεί που τα υπάρχοντα πράγματα έχουν την προέλευσή τους, το *γίνεσθαι* τους, εκεί επίσης λαμβάνει χώρα και η φθορά». Η φθορά ή η διάλυση επέρχεται πάντα με αναγκαίο τρόπο.³⁰ Το ίδιο και η κοσμική δικαιοσύνη και η τιμωρία. Η ερμηνεία της σχετικής φράσης δεν συνδέεται, επομένως, με την μεταφυσική διάσταση του Schopenhauer και του Nietzsche, ότι δηλαδή τα υπάρχοντα

²⁶ Κορδάτου, 75.

²⁷ Ε.Σ. Σταμάτη, (1966), 28.

²⁸ *Ανακύκλωση* είναι η επιστροφή στην αφετηρία μετά από κυκλική πορεία, η επάνοδος. Αντιθέτως, *ανακύκλωση* είναι η μετατροπή χρησιμοποιημένης ύλης σε υλικό κατάλληλο για νέα χρήση, βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, (2004), *Λεξικό για το Σχολείο & το Γραφείο*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, λ. *ανακύκλωση, ανακύκλωση*.

²⁹ Σταμάτη, 28-29. Πβ. U. Hölscher, (1953), 257-277, 385-418.

³⁰ Γκάνταμερ, 178.

πράγματα εκτίουν την ποινή για το αδίκημα το οποίο διέπραξαν επειδή αποχωρίστηκαν από το *όλον* και έγιναν άτομα. Η προσθήκη από τον Σιμπλίκιο της λέξης «αλλήλοις», προσδιόρισε ότι «τα υπάρχοντα πράγματα τιμωρούνται και πληρώνουν το ένα για το άλλο».³¹

Ο Αναξίμανδρος, κατά τον Hans-Georg Gadamer, αναφέρεται στις αντιθέσεις, στα αντιτιθέμενα και στην αμοιβαία τους εξάρτηση.³² Με άλλα λόγια, η διατύπωσή του καταλήγει στην ισορροπία, στη σταθερή εξισορρόπηση που υπάρχει στο σύμπαν, καθώς και στο ότι κάθε υπερίσχυση μιας τάσης πάντοτε απωθείται από μια αντιτιθέμενη τάση. Η ρήση του, συνεπώς, αποσκοπεί στην έκφραση της φυσικής ισορροπίας ανάμεσα στα φαινόμενα, και στην εξασφάλιση της ισορροπίας δια της δικαιοσύνης. Ο Αναξίμανδρος, όπως υποστηρίζει ο Werner Jaeger (1947) και ο Gadamer, δανείστηκε την εικόνα που παριστάνει τον χρόνο ως δικαστή, ο οποίος κάθεται στον θρόνο του και ορίζει την ποινή.³³ Η λέξη *τάξις* υποδηλώνει την επιμέτρηση της ποινής, το ύψος της τιμωρίας.³⁴

Επιλεγόμενα

Η σύλληψη του Αναξίμανδρου περί της δικαιοσύνης έχει κοσμικό χαρακτήρα, υπό την έννοια της ύπαρξης ενός φυσικού νόμου μεταξύ των αντιθέτων.³⁵ Η ιδέα του χρονικού ορίου είναι ταιριαστή, καθώς η αδικία της άνοιξης λ.χ. πρέπει να επανορθωθεί μέσα στο φθινόπωρο. Ίσως υπάρχει όμως και ένα πολιτικό νόημα, καθώς σύμφωνα με τον Jaeger η γλώσσα του Αναξίμανδρου είναι η γλώσσα της πόλης-κράτους, η γλώσσα του δικαίου που κυριαρχεί στην πόλη και το ζητούμενο εν προκειμένω είναι η κοινωνική και πολιτική ισορροπία της πόλης.³⁶ Αν η γλώσσα του Αναξίμανδρου ανάγεται στην πολιτική γλώσσα, στη γλώσσα της πόλης-κράτους με την τάξη και τους θεσμούς της, αυτό σημαίνει ότι η αδικία της άρχουσας τάξης λ.χ. ή άλλες κοινωνικές αδικίες πρέπει να επανορθωθούν μέσα σε εύλογο χρόνο.³⁷

³¹ Fr. Nietzsche, 365 κ.εξ. Πβ. Γκάνταμερ, 178-179.

³² Γκάνταμερ, 179.

³³ Ό.π. 184. Πβ. Kirk - Raven - Schofield, 128-129.

³⁴ Kirk - Raven - Schofield, 129.

³⁵ Λιαντίνη, (1984), 89.

³⁶ Γκάνταμερ, 184.

³⁷ Πβ. Loenen, (1954), 215-232.

Η σύλληψη του Αναξίμανδρου για την αδικία και την τιμωρία έχει, πάντως, και ηθικό νόημα, που αφορά στη δικαιοσύνη του σύμπαντος. Ολόκληρη αυτή η διαλεκτική της αδικίας και της *τίσεως* σημαίνει κάτι που ανακουφίζει και παρηγορεί την ανθρώπινη συνείδηση, πως για το άδικο που έχει υποστεί θα υπάρξει απόδοση δικαιοσύνης.³⁸ Η συμπαντική δικαιοσύνη θα επιφέρει την τιμωρία. Τίποτε στον κόσμο δεν παραγράφεται,³⁹ αλλά υπάρχει η αιώνια εναλλαγή της άνθισης και του μαρασμού,⁴⁰ ο αναπόφευκτος κύκλος της ηδονής και της οδύνης, της αδικίας και της τιμωρίας. Εκείνος που σε αδίκησε θα τιμωρηθεί. Θα πληρώσει το τίμημα. Είναι ζήτημα χρόνου. Η επανόρθωση της αδικίας είναι αναπόδραστη.⁴¹

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βεΐκος, Θ. (1991). *Φύση και Κοινωνία. Από το Θαλή ως το Σωκράτη*, Αθήνα: Σμίλη.
- Γκάνταμερ, Χ.-Γκ. (2005). *Η Απαρχή της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γιώργος Η. Ηλιόπουλος, Αθήνα: Πατάκης. Τίτλος του Πρωτοτύπου: Hans-Georg Gadamer, *Der Anfang der Philosophie*, Philipp Reclam jun. GmbH & Co, Stuttgart 1996.
- Γογγάκη, Κ. (2018). Η έννοια της κοσμικής δικαιοσύνης στον Αναξίμανδρο. Ο κοσμικός αγώνας, *Σωκράτης (Socrates)*, 4: 51-58.
- Guthrie, W.K.C. (1988) 2η έκδ. *Οι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, μτφρ. Αντ. Η. Σακελλαρίου, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας. Τίτλος του Πρωτοτύπου: *The greek Philosophers from Thales to Aristotle*, London: Methnen and Co. Ltd., 1950.
- Θεοδωρίδης, Χ. (1955) 2η έκδ. *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Kirk, G.St. - Raven, J.E. - Schofield, M. (1988). *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα: Τυπογραφείο Χρίστου Μανουσαρίδη. Τίτλος του Πρωτοτύπου: *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*, 2nd ed. 1983, Cambridge University Press, 1957 1st.
- Κορδάτος, Γ. (1972) 5η έκδ. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Μπουκουμάνη.

³⁸ Λιαντίνη, 85-91.

³⁹ Θ. Βεΐκου, (1991), 29.

⁴⁰ Λιαντίνη, 85-91.

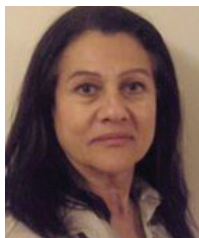
⁴¹ Kirk - Raven - Schofield, 129-130. Πβ. Βεΐκου, 27-28, Λιαντίνη, 89, Γογγάκη, 51-58.

- Legrand, G. *Η ζωή και η σκέψη των Προσωκρατικών*, μτφρ. Αλέξανδρος Βέλιος, Αθήνα: έκδ. Απειρον, χχ. Τίτλος του πρωτοτύπου: *La pensée des Présocratiques*, Bordas 1970.
- Λιαντίνης, Δ. (1984). *Homo Educandus*. Φιλοσοφία της Αγωγής, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τυπ. Ε. Μπουλούκου - Α. Λογοθέτη.
- Μάνος, Α. (2001). *Προσωκρατική-Πλατωνική και Μεταπλατωνική διανόηση*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Popper, K.R. (2002). *Ο κόσμος του Παρμενίδη*. Δοκίμια για τον Προσωκρατικό Διαφωτισμό, επιμ. Arne F. Petersen, μτφρ. Κωνσταντίνος Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα. Τίτλος του Πρωτοτύπου: *The World of Parmenides: Essays on the Pre-Socratic Enlightenment*, Routledge, 1998.
- Σάρντο, Ε. Λο (2012). *Ο κόσμος των αρχαίων*. Εικόνες και θεωρήσεις του σύμπαντος από την εποχή των μύθων ως την Αναγέννηση, μτφρ. Μιχαήλ Λειβαδιώτης, Αθήνα: Μελάι. Τίτλος του πρωτοτύπου: *Eugenio Lo Sardo, Il cosmo degli antichi, immagini e visioni dell' universo dal mondo mitico al Rinascimento*, Donzelli editore, 2007.
- Σταματίης, Ε.Σ. (1966). *Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, Αθήνα.
- Τσέλλερ, Ε. - Νέστλε, Β. (1980). *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, μτφρ. από 13η έκδ. Χ. Θεοδωρίδης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bodnár, I.M. (1988). "Anaximander's Rings", *Classical Quarterly* 38: 49-51.
- Classen, C.J. (1986). *Ansätze. Beiträge zum Verständnis der frühgriechischen Philosophie*, Würzburg/Amsterdam.
- Conche, M. (1991). *Anaximandre. Fragments et Témoignages*, Paris.
- Coupric, D.L. - Hahn, R. - Naddaf, G. (2003). *Anaximander in Context*, Albany.
- Dicks, D.R. (1966). "Solstices, Equinoxes, and the Presocratics", *The Journal of Hellenic Studies* 86: 26-40.
- (1970). *Early Greek Astronomy to Aristotle*, Ithaca/New York.
- Diels, H. - Kranz, W. (1964). *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Zürich/Hildesheim.
- Furley, D.J. - Allen, R.E. eds. (1970). *Studies in Presocratic Philosophy, Vol. I, The Beginnings of Philosophy*, New York/London.
- Furley, D. J. (1987). *The Greek Cosmologists, Volume I*, Cambridge.
- Graham, D.W. (2006). *Explaining the Cosmos: The Ionian Tradition of Scientific Philosophy*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Guthrie, W.K.C. (1985). *A History of Greek Philosophy I, The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*. London/New York (Cambridge 1962).
- Heidel, W.A. (1937). *The Frame of the Ancient Greek Maps. With a Discussion of the Discovery of the Sphericity of the Earth*, New York.
- Hölscher, U. (1953). "Anaximander und die Anfänge der Philosophie", I. und II, *Hermes* 81: 257-277, 385-418.
- Jaeger, W. (1947). *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford: Clarendon Press.

- Kahn, Ch.H. (1958). "Anaximander and the Arguments Concerning the Apeiron at Physics 203b 4-1", in: *Festschrift E. Kapp*, Hamburg, pp. 19-29.
- (1960). *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, New York: Columbia University Press (Indianapolis/Cambridge 1994).
- (1970). "On Early Greek Astronomy", *The Journal of Hellenic Studies* 90: 99-116.
- Loenen, J.H.M.M. (1954). "Was Anaximander an Evolutionist?", *Mnemosyne* 4: 215-232.
- McKirahan, R. (2001). "Anaximander's Infinite Worlds", in A. Preus, ed., *Essays in Ancient Greek Philosophy VI: Before Plato*, Albany, pp. 49-65.
- Nitzsche, Fr. (1956). *Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen*, Werke in drei Bänden, Karl Schlechta, München, III.
- O'Brien, D. (1967). "Anaximander's Measurements", *The Classical Quarterly* 17: 423-432.
- Rovelli, C. (2011). *The first scientist. Anaximander and his legacy*, translated by Marion Lignana Rosenberg, Yardley, Pa.: Westholme.
- Seligman, P. (1962). *The "Apeiron" of Anaximander*, London: Athlone Press.
- Stokes, M.C. (1976). "Anaximander's Argument", in: R.A. Shiner & J. King-Farlow, eds., *New Essays on Plato and the Presocratics*, pp. 1-22.
- West, M.L. (1971). *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford.

Σπουδές: Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Δραματική Σχολή του Εθνικού Θεάτρου. Μεταπτυχιακές Σπουδές «Φιλοσοφίας», Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Έδρα Ευάγγελου Μουτσόπουλου 1982-1989), «Δραματικής Ποίησης», Κλασικό Τμήμα Φιλοσοφικής. Υπότροφος Μεταπτυχιακών και επίσης Διδακτορικών Σπουδών του Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet: Institut for Nygraesk og Balkanistik (1990-1991), και Danmarks Højskole for Legemsøvelser (1992-1993). Μεταπτυχιακές Σπουδές στο Københavns Universitet: Østeuropastudier: Græsk Klassisk «Philosophy» (1992-1993), και Institut for Nordisk Filologi «Aestetik og Historie» (1992-1993). Παρακολούθησε επίσης: Μεταπτυχιακό Πειραματικό Τμήμα του Εθνικού Θεάτρου «Αισθητική και Ερμηνεία του έργου Τέχνης» (1988-1989). Det Kongelige Teater, Københavns, «Semiotics of the Body» (1990-1991). Liss Burmesters Institut, «Aesthetics of the Body» (1991-1992). Είναι αριστούχος Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1997. Από το 1999 έως σήμερα είναι μέλος ΔΕΠ του ΣΕΦΑΑ ΕΚΠΑ και διδάσκει το μάθημα «Εισαγωγή στην Φιλοσοφία και στη Φιλοσοφία του Αθλητισμού». Είναι συγγραφέας των βιβλίων, (2003): Οι αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων για τον αθλητισμό, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα, και (2013): Το ολυμπιακό ιδεώδες. Παγκόσμια κρίση & προοπτικές, Gutenberg, Αθήνα.